

ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН
І ПОЛІТОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

РУБЛЮК Оксана Василівна

**ДЕМОКРАТИЧНІ
ПРОЦЕСИ І
РЕЛІГІЙНО-НАЦІОНАЛЬНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ**

23.00.02 — політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ ДИСЕРТАЦІЇ
на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

КИЇВ — 1996

7835.307
Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті національних відносин і політології НАН України.

Науковий керівник — доктор філософських наук,
професор Рибачук
Микола Филімонович

Офіційні опоненти: доктор філософських наук,
професор Ребкало
Валерій Андрійович;
кандидат політичних наук,
доцент Карлош Едуард Юрійович

Провідна організація — Київський університет імені Тараса Шевченка.

Захист відбудеться 15 жовтня 1996 р. о 14 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.01.67.01 в Інституті національних відносин і політології НАН України (м. Київ, вул. Кутузова, 8).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту національних відносин і політології НАН України, м. Київ, вул. Кутузова, 8.

Автореферат розісланий 12 вересня 1996 р.

Вчений секретар Спеціалізованої вченої ради, кандидат історичних наук Ю.А.Левенць

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00759967 (0)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Суспільні зміни, що відбулися внаслідок здобуття Україною своєї незалежності, зумовили якісно нову ситуацію у релігійно-національному житті. В умовах реальної демократії церква зайняла чільне місце у політичному, соціальному, духовному житті суспільства, вносить значний вклад у поширення загальнолюдських цінностей, формування морального клімату у суспільстві.

Активізація участі віруючих у процесі національного відродження розглядається церквою як одне із першочергових завдань парафіяльного духовенства та ієрархії. Причому слід відзначити не лише активність і масовість участі віруючих у соціально значущих акціях, а й різноманітність їх форм та своєрідність характеру, які істотно відрізняються від подібної активності секулярних інститутів. Церква, основна частина духовенства, активно включившись у процес демократизації та гуманізації життя, намагаються стояти над міжпартійними баталіями, прагнучи консолідувати суспільство згідно соціальної місії церкви.

У той же час свобода і демократія виявили невирішені питання як у державно-церковних відносинах, так і всередині самої церкви. У зв'язку з цим, релігійно-національне відродження відбувається неоднозначно, суперечливо і навіть має хворобливі ознаки.

Ситуація, що склалася в процесі релігійно-національного відродження у міжконфесійних, міжцерковних відносинах, вимагає закріплення і неухильного впровадження у практику рівноправ'я всіх церков, що діють в Україні, враховуючи, безперечно, національно-релігійні і культурні традиції. Демократичні процеси, що відбуваються в Україні, сприяють цьому. Проте на етапі становлення громадянського суспільства ці процеси також проходять суперечливо, що й знаходить, у свою чергу, відображення на процесах релігійно-національного відродження. Проблема набуває гостроти й тому, що у демократичних системах загострюються внутрішні суперечності між необхідністю забезпечити суспільний порядок та вимогами гарантувати людині певні права та свободи, що вимагає потребу визначення межі людської свободи. Все це, звичайно, стосується церкви і віруючих. Ось чому вивчення механізму взаємозв'язку демократичних процесів і релігійно-національного відродження, аналіз суперечливого характеру цих процесів в умовах незалежної України з метою пошуку

ефективних шляхів консолідації суспільства на засадах миру та злагоди, має важливе наукове значення і визначає актуальність досліджуваної проблеми.

Ступінь дослідження проблеми. Вивченню процесів демократизації суспільства, релігійно-національного відродження присвячено політологічні, філософсько-соціологічні, релігієзнавчі, літературно-художні дослідження. Всі вони вийшли за короткий проміжок часу і, безперечно, становлять незначну кількість. Слід відзначити праці таких дослідників, як В.Бондаренко, М.Головатий, В.Єленський, М.Жукалюк, В.Замлинський, Ю.Ісиченко, Ю.Калінін, Е.Кардош, Д.Кирилюк, А.Колодний, М.Кирюшко, П.Косуха, М.Михальченко, О.Онищенко, А.Пойченко, М.Рибачук, В.Рибкало, Ф.Рудич, М.Слюсаренко, Є.Сверстюк, П.Тронько, В.Трипольський, О.Уткін, Ю.Шаповал, П.Яроцький.

Для дослідження названої проблеми чималий інтерес становлять наукові розвідки, що вміщені у книгах "Церква і національне відродження"¹, "Національне відродження і релігія"², "Національні відносини в Україні у ХХ ст."³, "Політичні структури та процеси в сучасній Україні"⁴, "Украина и Россия в новом геополитическом пространстве"⁵, а також у збірнику матеріалів Другого міжнародного конгресу українців, що побачив світ згідно рішення Міжнародного

1

Див. Церква і національне відродження / Науковий ред. Рибачук М.Ф. - К., 1993. - 407 с.

2

Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. - К., 1995. - 208 с.

3

Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів. - К., 1994. - 557 с.

4

Див.: Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз. - К., 1995. - 254 с.

5

Див.: Украина и Россия в новом геополитическом пространстве. Материалы "круглого стола". - К., 1995. - 159 с.

орґкомітету конґресу (голова — Григорій Грабович) і Національного орґкомітету (голова — Ярослав Ісаєвич). Серед них можна виділити дослідження С.Білокона, Л.Беренштейна, А.Булана, С.Головащенко, С.Глушака, С.Здіорука, А.Колодного, П.Косухи, В.Ковтуна, М.Кирюшка, Ю.Левенця, А.Макарова, Л.Нагорної, М.Панчука, І.Паславського, А.Пойченка, Р.Пироґа, Ф.Рудича, Л.Тупчіска, М.Рибачука, Є.Сверстюка, Ю.Терешенка, В.Ткаченка, О.Уткіна, у яких зосереджена уваґа на проблемах демократичних перетворень в Україні, соціально-політичних, морально-етичних, психолоґічних аспектах національного буття, а також на аналізі діяльності українських церков в системі соціальних чинників формування національної самосвідомості.

Історичні передумови, джерела реліґійно-національного відродження розкрито у ряді кандидатських та докторських дисертацій, в інших дослідженнях¹. Однак слід зауважити, що проблеми реліґії та церкви розглядаються у цих працях на фоні загальнополітичної ситуації лише частково.

Відаючи належне авторам, які вивчали зазначену проблематику, необхідно мати на увазі, що у більшості згаданих досліджень відсутні спеціальні розділи або сюжети, присвячені аналізу процесу реліґійно-національного відродження в умовах демократизації українського суспільства, не показано історичні витоки реліґійно-національного відродження, етноґрафічне значення реліґії у становленні українства. Спеціального аналізу потребують також фактори, що гальмують процес реліґійно-національного відродження, породжують нестабільність у суспільстві.

Мета дослідження. Автор ставить перед собою завдання з'ясувати зміст і характер реліґійно-національного відродження в умовах сучасних демократичних процесів в Україні. Це зумовило потребу:

1

Див.: Глинська Л.Ф. Прояв національного відродження в діяльності церкви адвентистів сьомого дня // Відродження української національної культури. - Мелітополь, 1993. - С. 41-48; Карлош Є.Ю. Державотворчий процес в Україні і церква (політолоґічний аспект): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. - К., 1995. - 21 с.; Кудін А.В. "Християнський соціалізм": витоки, шляхи розвитку і сучасність: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. - К., 1995. - 20 с.; Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х - 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук у формі наукової доповіді. - К., 1995. - 103 с.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії (Україна як об'єкт сталінських політичних репресій): Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. - К., 1994. - 37 с.

— охарактеризувати соціально-політичні умови функціонування релігії і церкви в період тоталітарно-репресивного суспільства;

— показати історичні витоки та передумови релігійно-національного відродження після відновлення незалежності України;

— простежити основні тенденції та напрями релігійно-національного відродження і дослідити вияви цього процесу в суспільній свідомості;

— розкрити основні аспекти впливу демократичних перетворень на процес релігійно-національного відродження;

— здійснити аналіз впливу процесу релігійно-національного відродження на національну самосвідомість і політичну практику;

— розглянути суперечливі і неоднозначні процеси в національно-релігійному середовищі, що визначається відповідними факторами як у сфері демократизації суспільного життя, так і в сфері релігійно-національного відродження.

Методологічна та джерелознавча база дисертації. У роботі використані загальні методологічні принципи аналізу історико-філософської, політологічної, релігійно-богословської літератури. Автор використовує системний підхід, при якому демократичні процеси і релігійно-національне відродження в Україні розглядаються в цілісному суспільно-політичному тлі незалежної України. У дослідженні використані порівняльний, хронологічний методи, принципи об'єктивності, історизму, причинності, плюралістичного підходу.

Достовірність та обґрунтованість концепції і висновків в дисертації базується на аналізі різних за світоглядною орієнтацією праць вітчизняних і зарубіжних політологів, дослідників історії, філософії, релігієзнавства, культурології, у яких висвітлюються проблеми національно-державного розвитку України, демократизації суспільного життя, роль релігії і церкви у суспільно-політичному житті.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній зроблено спробу ґрунтовного аналізу взаємозв'язку демократичних процесів і релігійно-національного відродження в Україні, показано механізм цього взаємозв'язку на фоні розвитку всіх складових демократії суспільного життя і сволоції релігійно-національного життя.

На захист винесені такі основні положення дисертації:

— показано, що поняття “відродження”, яке увійшло в науковий та публіцистичний обіг, є досить умовним, оскільки його зміст зводиться не лише до реанімації раніше існуючих

форм ідеологічної, культурної, просвітницької, релігійної і т.п. спадщини, а й до якісно нових ознак і характеристик;

— доведено, що релігійно-національне відродження не є самоціллю, воно, будучи результатом демократичних процесів, у той же час впливає на розвиток цих процесів, є консолідуючим фактором суспільного життя;

— обґрунтовано, що релігійно-національне відродження є частиною національного відродження. Це поняття більш вузьке, ніж національне відродження. Однак ці два поняття тісно взаємопов'язані, оскільки релігія в історичному плані тісно співіснує з національною свідомістю і самосвідомістю, звичаями, мовою, історичною пам'яттю і т.п.

— з'ясовано, що розвиток демократичних процесів і релігійно-національне відродження в Україні є важливим фактором не лише у внутрішньому, а й у геополітичному вимірі, є важливим чинником побудови громадянського суспільства і входження України у світові демократичні інститути;

— визначено, що релігійно-національне відродження як складова демократичних процесів характеризується не лише церковним змістом, а й має політичне підґрунтя. Про це свідчать, зокрема, міжконфесійні, міжцерковні конфлікти, особливо у лоні православ'я щодо питання незалежної церкви і здобуття автокефалії;

— показано, що розвиток демократичних процесів і релігійно-національне відродження залежать від розстановки політичних сил. Практично всі політики використовують релігійну риторику і релігійні гасла як атрибут демократії і впливу на маси. Це — по-перше. По-друге, в умовах розвитку демократії має місце політизація церкви і релігійних організацій, про що свідчать прагнення УПЦ-КП і УГКЦ до утворення єдиної національної церкви і лідерства у національному житті, існування державної релігії. У той же час визначальною має бути теза про те, що церква не повинна ні підкорятися державі, ані підкоряти державу собі;

— розкрито положення про те, що поєднання етнічного і конфесійного на фоні демократизації суспільного життя, в умовах піднесення націоналізму часто призводить до своєрідної форми клерикального націоналізму, його можуть використовувати з політичною метою, зокрема, релігійні партії, якщо такі можуть виникнути;

— дано аналіз демократичних процесів у спільноті національних меншин, що мешкають в Україні, показано взаємозв'язок цих процесів з релігійним відродженням переважно однопонаціональних релігій (йудаїзму, вірменсько-григоріанської, реформатської, лютеранської церков тощо).

Практичне значення дисертації визначається придатністю її матеріалів, висновків і рекомендацій до використання в процесі розбудови незалежної Української держави, її демократичних інститутів, політичної системи, для вдосконалення державно-церковних відносин, адекватних сучасним вимогам суспільного розвитку. Зокрема, сформульовані в дисертації положення можуть бути використані в практичній діяльності представників влади, політичних партій, духовенства, віруючих різних конфесій для пошуку взаєморозуміння та консолідації суспільства.

Матеріал дисертації може бути використаний для висвітлення окремих тем в курсах з політології, релігієзнавства, в спецкурсах, для осмислення окремих політологічних, культурологічних проблем у пропагандистській та просвітницькій роботі.

Апробація роботи. Матеріали дисертаційного дослідження викладені автором у виступах на Всеукраїнських науково-практичних конференціях, засіданнях "круглого столу", міжнародних симпозиумах (Львів, 1994, 1995; Київ, 1996).

Зокрема, суттєві аспекти дисертації розкриті на Міжнародній науково-практичній конференції "Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи" в Інституті національних відносин і політології НАН України 10-11 листопада 1994 р. (м. Київ), Міжнародній науковій конференції "Історія релігій в Україні" у Львівському музеї історії релігії (Львів, травень 1993, травень 1994, травень 1995 рр.), на Міжнародній науково-практичній конференції "Етно-політичні та етнокультурні процеси в Україні" в Інституті національних відносин і політології НАН України 22-23 березня 1996 року (м. Київ). Окремі положення дисертації знайшли своє висвітлення у циклі телевізійних зустрічей з главами церков, що діють в Україні, у якому автор брав безпосередню участь (грудень 1994 р., лютий 1996 р.).

Крім того, матеріал дисертації використовується автором у його повсякденній роботі, у консультативній співпраці з органами влади з питань вдосконалення державно-церковних відносин, врегулювання міжконфесійних стосунків, вдосконалення демократичних процесів в Українській державі.

Структура роботи. Послідовність викладу матеріалу та структура дисертації обумовлені характером поставлених питань та логікою висвітлення проблеми, основною метою і завданням дослідження. У зв'язку з цим дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, показано ступінь наукової розробки проблеми, визначено методологічні основи дослідження, мету і завдання дисертації, сформульовано положення, які виносяться на захист і містять елементи новизни, розкривається теоретичне і практичне значення роботи, відображена апробація результатів дослідження.

У першому розділі дисертації "Історичні передумови релігійно-національного відродження" висвітлюється становище релігії та церкви в контексті суспільно-політичної, ідеологічної ситуації в країні.

Ця ситуація визначалася тим, що у період репресивно-тоталітарного суспільства до рангу державної ідеології було зведено світоглядний принцип "буття визначає свідомість". Цей принцип закріпив у суспільній свідомості і практиці пріоритети за матеріальною, виробничою сферою діяльності, тоді як нематеріальна сфера — культура, освіта, мистецтво і т.д. були відсунуті на другорядне місце. Ясна річ, що релігія як форма суспільної свідомості у даному разі не лише ігнорувалася, а й піддавалася нищівній критиці.

Однак розвиток суспільства, формування його структурно-функціональних особливостей не визначається однозначно матеріальними умовами, людське "я" не є чисто матеріальним явищем. Вони органічно пов'язані з образом духовного світу народу, хоча цей зв'язок не є безпосереднім. Досвід людства свідчить, що без культури, релігії як духовного каркасу суспільства, єдності духовної та матеріальної основ діяльності, будь-які соціальні механізми прискорення суспільного прогресу, демократичні зміни перетворюються на природні механізми їх гальмування і руйнування. Демократія, громадянське суспільство, правова соціальна держава можливі тоді, коли поруч з вирішенням соціально-економічних проблем буде йти процес формування культури у відносинах між громадянами, державою та особою, людиною і природою. Необхідно формувати новий духовно-матеріальний імператив в суспільстві — світорозуміння, який передбачав би також вільний розвиток релігійних поглядів.

Автор доходить висновку, що при соціалізмі певну прихильність державної влади мала Руська православна церква, екзархат якої діяв в Україні і ієрархи якої співпрацювали з керівництвом Комуністичної партії і структурами тодішньої влади. Українська автокефальна православна церква і Українська греко-католицька церква, деякі проте-

стантські церкви були тотально знищені або ж заборонені, священнослужителі церков піддані жорстоким репресіям у тюрмах і концтаборах.

Так, лише протягом 1921-1923 рр. було знищено 2691 представника білого духовенства і 5409 ченців і черниць¹. На XII з'їзді РКП(б) Г.Зінов'єв заявив, що партійно-державне керівництво й надалі буде проводити репресивну політику щодо опозиційного духовенства. Аналіз тогочасних державних документів і періодики показує, що визначальним у стосунках між державою і церквою була повна відсутність демократичних норм і засад у суспільстві. Засобом досягнення будь-яких цілей вважалося насильство. Щодо цього були й теоретичні викладки керівників більшовицької партії. В.І.Ленін, наприклад, наголошував: "Революційна диктатура пролетаріату є влада, завойована і підтримувана насильством пролетаріату над буржуазією, влада, не зв'язана ніякими законами"². Безумовно, для панування насильства як соціальної норми та ідеологічного гасла були необхідні певні джерельні постулати. Ними став класовий підхід, застосування якого вписало чимало кривавих сторінок у вітчизняну історію. Надмірна увага до питань класового розшарування, незгасаюча ворожнеча все більше розпалювали сторони, кожна з яких боронила свою правду, причому не лише у роки громадянської війни, а й пізніше, коли пануючі позиції зайняв червоний терор, якому знайшли виправдання так звану "революційною доцільністю".

XXII Всеросійська конференція РКП(б) у 1922 р. прийняла спеціальну ухвалу: "Репресії, які неминуче не досягають мети, будучи спрямовані проти класу, що піднімається (як, наприклад, свого часу репресії есерів і меншовиків проти нас), диктуються революційною доцільністю, коли йдеться про придушення тих відживаючих груп, які намагаються захопити старі, відвойовані у них пролетаріатом, позиції. Однак партійні організації повинні твердо пам'ятати, що тільки у поєднанні з усіма іншими зазначеними вище заходами репресії досягатимуть мети"³.

Репресії тайли у собі небезпеку фізичного винищення людей, позбавлення права на працю, навчання "за політичними мотивами", створення у країні жакливого моральної атмосфери.

1

Константинов Д. Гонимая церковь. - Нью-Йорк, 1967. - С. 12.

2

Ленін В.І. Пролетарська революція і реєгат Каутський // Повне збір. тв. - Т. 37. - С. 234.

3

КПРС в резолюціях ... - К.: Політична Україна. 1979. - С.379-380.

Наприкінці 20-х, у 30-х роках все це негативно позначилося на загальному соціально-економічному, духовному розвитку країни. Зникли об'єктивні передумови для виникнення політичної опозиції, у ній запанувала жадана ідеологічна одноманітність. Таким чином, підсумовуючи сказане, можна сформулювати загальні причини непримиренності до інакомислення. Дисертант зводить їх до трьох: 1) класовий підхід до оцінки явищ духовного життя, який набував крайніх форм; 2) пріоритетне становище ідеології порівняно з політикою, яка перетворилась у знаряддя політичних баталій; 3) ідеологічна одноманітність та постійний пошук ідейних супротивників, створення міфів, покликаних жити ілюзію "ідейної боротьби" як прояву класової непримиренності.

На цьому фоні велася антирелігійна, антицерковна кампанія, яка мала тотальний характер і яка визначалася спрощеним розумінням поняття "культура", оцінкою релігії як "роду духовної сивухи" (В.І.Ленін).

Автор звертає увагу на те, що становлення відносин між церквою і соціалістичною державою у науковій літературі визначається кількома етапами: конфронтації, нейтралітету, лояльності і, нарешті, співробітництва, закріпленого рішенням Помісного собору 1971 року. На думку дисертанта, така періодизація є дещо спрощеною, вона не враховує особливостей конкретної історичної ситуації, які визначали відносини між церквою і соціалістичною державою. А ці відносини в кожний період хоча і мали свої особливості, проте загальна лінія подолання релігії була несхитною, вона лише уточнювалася. Це був не відхід від позиції, а її корегування.

Суть репресивної політики стосовно усіх конфесій залишалась однаковою, проте у формі реалізації були помітні значні відмінності. Якщо розправи з духовенством православної церкви тихонівської орієнтації та української автокефальної православної церкви, української греко-католицької церкви здійснювалися переважно у вигляді сфабрикованих гучних судових процесів і супроводжувалися пропагандистськими заходами, то стосовно інших церков застосовувалися, в основному, завуальовані масові антицерковні заходи (вилучення церковного майна та культових цінностей, закриття під будь-яким приводом культових споруд, руйнування історичних релігійних пам'яток і т.п.). В середовищі духовенства цих церков репресії мали майже виключно дифузний (вибірковий) характер, оскільки було занадто підозрілим, здійснюючи диктатуру, плодити у середовищі духовенства та віруючих нескінченну кількість ворогів, а тим більше ворожих церковних "організацій", "центрів", "об'єднань", "кубел", "гнізд" тощо.

У середині 50-х років політика стосовно культових споруд обмежувалася порівняно нечисленними вилученнями та твердою відмовою передати релігійним об'єднанням будинки, які були раніше у них відібрані.

Дещо пізніше, а саме в кінці 50-х років, коли в країні почав утверджуватися політичний та ідеологічний волюнтаризм, антицерковна кампанія набуває нових форм, які засвідчують охолодження взаємин між церквою та державою. Якщо у 1957 році релігійні організації втратили у 6 областях 10 споруд, то вже у 1958 році в цілому по Україні ці втрати становили 64 споруди.

Кампанія по закриттю цих споруд розтяглася на кілька років. Але розпочате в 1958 році масове вилучення культових споруд та їх закриття у 1959 році набуло ще більшого розмаху. Їхня кількість зросла до 262, тобто в 4 рази більше, ніж за попередній рік.

Незважаючи на такі заходи з боку держави, релігія не вмирала, миряни продовжували вести місіонерську роботу, залучаючи людей до церкви, про що свідчать і радянські атеїстичні джерела, і духовенство. У той же час, існування релігії не вписувалося у схему побудови комуністичного суспільства, у якому не повинно було бути церкви. Після XXI з'їзду КПРС у 1959 році в ЦК п'явртій було прийнято спеціальне рішення "в основному" вирішити долю церкви в роки виконання семирічного плану соціального і економічного розвитку. Радикальні шляхи подолання релігії впливали також з рішень XXII з'їзду КПРС, що відбувся у жовтні 1961 року.

Однак високий рівень національної свідомості був тією силою, яка в умовах тотального одержавленого суспільства чинила опір антирелігійному остракізму. В цих умовах в Україні діяли підпільні видавництва й друкарні, видавалася література, що містила не лише матеріали про релігійно-церковне життя, а й гострі суспільно-політичні заяви. Релігійні дисиденти підтримують зв'язки з правозахисним рухом, здобувають прихильність закордонних центрів, які гостро критикують радянську політику щодо релігії та церкви.

Широкого розмаху набувають нелегальні форми релігійної свідомості. Мова йде про віруючих-баптистів, більшість п'ятидесятників, свідків Єгови, прихильників східних неомістичних культів. Ці віруючі зазнавали всіляких переслідувань, і саме це викликало у них супротив до офіційного режиму, вони виявили крайні форми фанатизму і ворожнечі до суспільства.

Дисертант приходить до висновку, що відсутність демократичних свобод у будь-якій сфері, у тому числі в царині

релігії, створювала передумови для національно-визвольного руху, релігійно-національного відродження. Автор погоджується з точкою зору вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема, професора Макмастерського університету (Гамільтон, Онтаріо) Петра Потічного, що початки громадянського суспільства в Україні бачимо навіть за тоталітарної системи. Очевидно, зауважує він, що в тодішній ситуації не існувало повністю організованих груп чи партій, хоча, скажімо, у випадку Української греко-католицької церкви, що діяла як нелегальна організація, але в досить прозорий спосіб, навіть це застерження треба модифікувати. Решта організацій іншодумців (крім революційно-підпільних, майже цілковито розгромлених на початку 50-х років), незважаючи на постійний шантаж і переслідування, намагалися діяти відкрито. У цьому вони різняться від опозиційних груп у західних диктаторських системах, які на відкриті дії так і не спромоглися.

Аналіз джерел та літератури, який здійснив дисертант, свідчить, що деякі зміни в державно-церковних відносинах відбулися після падіння Хрущова, що дало змогу західним спостерігачам констатувати так звану "постхрущовську відлигу", а науковцям характеризувати цей період як дояльний у стосунках між державою і церквою. У публікаціях періодичної преси, в літературі з'явилися навіть висловлювання про крах виснажливої кампанії "побудови суспільства без релігії". У цей період почалася реєстрація баптистських об'єднань, вперше за багато років дістали можливість автономно, поза Союзом ЄХБ, створювати свої громади п'ятидесятники.

Однак незаперечним є висновок, що витокі, характер і наслідки жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС об'єктивно не зумовили процесів демократизації у суспільстві, хоча, на перший погляд, у ньому відбувалися певні зміни ("косигінська реформа", скасування безглузлого розподілу обкомів партії за галузевим принципом, розпуск раднаргоспів, припинення неосміркованих та суб'єктивістських новацій).

Антиволютаристська і протисуб'єктивістська риторика виявилася, як засвідчила практика, ідеологічною тріскотнею. Хоча кампанія переслідування церкви припинилась, проте закриті раніше церкви знову не відкривалися. Релігійно-національне відродження розпочалося лише після отримання Україною своєї незалежності у 1991 році.

У другому розділі "Релігійно-національне відродження в Україні — закономірність суспільного розвитку" автор аналізує суспільно-політичні процеси в Україні в період піднесення національно-визвольного руху, що припадає на

початок 90-х років, руйнації політичних структур тоталітарного Союзу, повного розвалу могутнього центрально-державного феномена, що стало основою національно-релігійного відродження. У цей період особливої активності на Україні набуває суспільно-політичне життя, визначальною прикметою якого стало даліше піднесення демократизації українського суспільства. Посилюються суспільні рухи різних соціальних неформальних об'єднань, чисельність яких в серпні 1991 року зростає до 140, і з яких 132 офіційно були зареєстровані Міністерством юстиції України. Діяло загалом 150 національно-культурних товариств, очолюваних обраною спеціальною Радою, що вели корисну роботу серед етнічних груп національних меншин. Далі поживається національно-демократичний рух. Поряд з групами "зелених" в Україні створюються політичні клуби, просвітницько-українознавчі організації (у Львові — "Товариство Лева", у Києві — клуб "Спадщина"). Їх діяльність виходила за межі суто просвітницької. Восени 1987 року у Києві виникає Український культурологічний клуб (УКК), діяльність якого була спрямована на критику існуючої системи та національної політики центру.

Національно-демократичні процеси посилюються після прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. В цих умовах відбувалася політична й світоглядна еволюція поглядів у суспільстві, наростання у ньому демократичних процесів. Протягом квітня-грудня 1990 р. відбулися установчі з'їзди УХДП, УРП, соціал-демократів, селянських демократів, ПДВУ, ДемПУ. Відбувався активний процес радикалізації Руху. Відроджуються національні традиції українського народу, його героїчна історія, поширюються історичні знання.

Важливою подією стало прийняття Верховною Радою України спеціального закону про Українську мову, надання їй державного статусу та перехід на ведення на ній з 1 січня 1991 р. документації всіма держустановами, підприємствами, організаціями. Запроваджено викладання українською мовою учбових дисциплін у вузах, середніх спеціальних учбових закладах, профтехучилищах та школах.

Загальні процеси демократизації суспільного життя суттєво вплинули на релігійно-національне відродження. У лютому 1989 р. група активістів утворила Комітет по відродженню Української автокефальної православної церкви, а 5-6 червня 1990 р. у Києві відбувся перший Всеукраїнський Собор УАПЦ. На Соборі було прийнято Статут УАПЦ, визначено програму відновлення діяльності монастирів і духовних навчальних закладів, розширення видавничої діяльності. В цілому Статут

УАПЦ в багатьох своїх положеннях тотожний аналогічним документам УАПЦ, що були вироблені у 20-ті роки.

Автор вважає, що автокефальний рух і формування свосвідної релігійної ідеології пов'язані з "ідеологічним вакуумом" суспільства, що утворилося із завершенням комуністичної доби. Цей рух, метою якого є відродження національної церкви і захист нею української національної ідеї і державності, викликаний також рядом психологічних чинників. Що стосується масової психології, то, на думку дисертанта, цілком природним є бажання людей зайнятися нарешті "приватизацією" власної свідомості, яка зазнавала інтенсивної атеїстичної ідеологічної обробки за часів побудови, розвитку й застою соціалістичного суспільства. У 1989-1990 рр. церква вступає в принципово новий етап своєї суспільної діяльності: релігійні діячі беруть участь у передвиборних кампаніях і обираються в Ради різних рівнів. У своїх програмах релігійні діячі заявляють про наміри зосередитися в першу чергу на проблемах екології духу, вдосконалення моральних основ суспільства, гармонізації міжцерковних відносин, відновлення матеріальних і духовних пам'яток культури.

Паралельно з активізацією соціальної діяльності церкви динамічно розвивається весь її релігійно-інституціональний комплекс. Одночасно з відродженням УАПЦ, помітною подією в духовному житті церкви, віруючих України став помісний Собор Української православної церкви, який відбувся в кінці жовтня — на початку листопада 1991 р., тобто після проголошення Верховною Радою незалежності України. В незалежній державі повинна бути й незалежна церква — такий основний лейтмотив Собору.

Не дивлячись на гострі колізії в українському православ'ї, процеси демократизації в країні істотно впливали на релігійно-національне відродження на всіх рівнях церковної організації. Цьому сприяло прийняття 24 квітня 1991 р. парламентом України Закону "Про свободу совісті та релігійні організації", а також змін і доповнень до цього закону, а також до Цивільно-Процесуального кодексу, що стосуються реалізації закону у спірних ситуаціях. Ця законодавча база відкрила свободу релігійного волевиявлення громадян, надала ряд суттєвих пріоритетів релігійним організаціям, служителям священничого сану, семінаристам, сприяла поверненню громадам віруючих конфіскованих храмів і церковного майна. Розпочалася масова ресстрація нових об'єднань віруючих, значно виросла кількість монастирів, розширилася підготовка кадрів священно- і церковнослужителів, господарська і видавнича діяльність. Загальна релігійна картина досить промовиста. На 1 січня 1995 р. офіційно діяло майже 16,5 тисячі релігійних

громад, 67 конфесій, напрямів і толків. У їх власності або ж користуванні знаходиться 10 752 культові споруди. В Україні — 184 монастирі, 60 духовних навчальних закладів, 64 періодичних видання.

Крім того, в Україні діють релігійні інституції, існування яких було прямо або опосередковано заборонено законом. Наприклад, місійно-свангелізаторська праця переслідувалась, організація недільних шкіл загрожувала ув'язненням. Вже станом на 1 січня 1995 р. в Україні діяло 94 місії, 23 братства, 4 529 недільних шкіл та пунктів катехизації.

Отже, спостерігаємо тенденцію кількісного росту релігійних громад, відновлення церковної архітекτονіки (відтворення єпархій, відродження релігійних центрів і т.ін.), складових її інфраструктури (духовних навчальних закладів, власних засобів масової інформації, виробничих потужностей для задоволення найрізноманітніших потреб), подальшої диференціації релігійного середовища за ознакою віровизнання.

Така релігійно-інституційна мережа дозволяє дисертантові робити висновок про екстенсивний етап релігійно-національного відродження, хоча, на думку дисертанта, цей етап далеко не завершений.

У той же час кількісні характеристики не можуть дати повного уявлення про переміни, які відбулися в церкві. На основі проведеного аналізу дисертант робить висновок про глибокі якісні перетворення в діяльності різних структурних підрозділів. За короткий період значно активізувалося життя низової основи церкви — приходу, який стає центром релігійної і суспільно значимої діяльності, перестає бути сферою впливу лише єпархії та богословів. Характерно, що соціально-політична активність віруючих за багатьма параметрами навіть вища, ніж у "сескулярних осіб", і часто реалізується у рамках релігійної громади або під її патронатом.

Дисертант розглядає окремі проблеми, пов'язані з труднощами релігійно-національного відродження. Ці труднощі зумовлені, з одного боку, суперечливими процесами демократичних перетворень в Україні, які відбуваються нерівномірно, з неоднозначними результатами, а з другого — з недоліками у законодавчому визначенні соціально-правового становища церкви. Ці дві проблеми взаємопов'язані. Значне поширення отримав відвертий егоїзм — індивідуальний, груповий,

1

Екстенсивний - від лат. *extensivus* - розширений, пов'язаний із збільшенням, поширенням, кількісними (а не якісними) змінами.

національний. Розвиваються регіоналізм і сепаратизм, які руйнують єдиний економічний і духовний простір республіки.

За розмірковуваннями про демократію приховує свої амбіції, а іноді і відверто корисливі інтереси, чимало нових політичних діячів.

Вони не сприяють виведенню суспільства з кризи, а іноді своїми неспродуманими акціями навіть поглиблюють історичну драму перехідного періоду.

Потужним соціально-психологічним фактором стає втрата народом ідеологічних, духовних орієнтирів, що призводить до двох однаково загрозливих явищ. Перше — втрата будь-якого інтересу до політики, до всього, що не має прямого відношення до насущних життєвих питань. Друге — радикалізація буденної свідомості і політичної поведінки, зростання популярності крайніх лівих або ж крайніх правих поглядів та ідей.

Значна частина трудящих, бюджетних працівників, низькооплачувана частина інтелігенції і деякі інші категорії не готові до підтримки дійсно демократичної тенденції суспільного розвитку. Частина з них — в силу так званого "радянського" менталітету, уявлень, що склалися, інші — розчарувавшись в "демократично" розмальованій пропаганді лідерів нових партій і рухів; треті — під впливом відверто екстремістських угруповань.

Інша проблема, на думку дисертанта, пов'язана з тим, що законодавчо не забезпечена рівноправність релігійних організацій різних конфесій перед законом, не закріплені права релігійних організацій як суб'єктів цивільно-правових, адміністративних, фінансових та інших відносин. Законодавчі акти щодо свободи релігії, совісті мають бути вільними від поділу віросповідних напрямів на традиційні і нетрадиційні, такі, що підпорядковані зарубіжним релігійним центрам і такі, що мають свій центр у конкретній країні. Об'єктами, що потребують постійної уваги і підтримки держави, мають бути етноконфесійні спільноти та конфесійні меншини. Особливо гострою є проблема вдосконалення законодавчого врегулювання майнових прав релігійних організацій, оскільки на основі чинного законодавства ці питання вирішуються незадовільно.

Важливою є проблема деполітизації релігійного питання, законодавча заборона будь-яких спроб інструментального використання церкви політичними партіями, громадськими організаціями в досягненні певних політичних цілей. Державна політика в означеній царині має бути спрямована на створення всебічних можливостей для здійснення церквою, релігійними організаціями історично і сутнісно притаманної їм місії. Дійовою і послідовною має бути підтримка владними струк-

турами всіх аспектів суспільної, соціокультурної, соціально-психологічної діяльності релігійних організацій.

Ситуація у церкві характеризується рядом внутрішніх проблем, які стоять на перешкоді релігійно-національного відродження. Далеко не всі вони можуть бути вирішені в результаті демократичних перетворень, нормалізації державно-церковних відносин. Мова йде, зокрема, про міжцерковні, міжконфесійні суперечки між різними гілками православ'я, а також між послідовниками православ'я і греко-католицизму. Це ще раз підтверджує, що протягом десятиліть церква розвивалась не за іманентно притаманними їй законами, а відчувала досить міцний зовнішній тиск, що призвело до досить хворобливих на шарувань у її обрисах, і які ще досить тривалий час можуть зберігатися. Крім того, церковна ієрархія названих конфесій не бажає рахуватися з реаліями життя, з пріоритетами у віросповідних симпатіях населення, що історично склалися.

В дисертації відзначається, що розв'язання складного вузла міжконфесійних протиріч лежить лише на шляху повної відмови релігійних організацій від амбіційних планів витіснення інших вірувань, переслідування своїх корпоративних інтересів. Активізація конструктивного діалогу між ними можлива лише за умови відмови від крайностей і упередженості в оцінці діяльності опонентів у минулому і нині, визнання їх життєвих інтересів у тому чи іншому регіоні. Релігійним діячам і представникам суспільно-політичних організацій, які підтримують ту чи іншу церкву, слід прагнути до такої моделі взаємовідносин між ними, яка існує у цивілізованому світі і характеризується співіснуванням різних релігійних течій на певній території і складною конфігурацією юрисдикції різних релігійних організацій. Приміром, що стосується протистояння православних та греко-католиків, однаково відданих національній ідеї, необхідно прийняти концепцію віросповідного дуалізму, що історично визначився. Животною ідеєю, яка може спрацювати на користь національного і духовного відродження в Україні, може стати ідея українського екуменізму, яка знаходить підтримку як у церковних колах, так і серед широкої української громадськості. Крім того, слід зважати на те, що в сучасній Україні консолідувати народ на релігійному ґрунті неможливо. Більше того, намагання згуртувати його в такий спосіб призводить до подальших розколів, ворожнечі. Для країни нині характерна не релігійна інтеграція, а конфесійне розшарування, множення конфесій. У зв'язку з цим обережно слід ставитися до ідеї єдиної національної церкви, оскільки в Україні проживає багато православних росіяни, які, за традицією, підтримують

Московську патріархію, певна частина молдаван, очевидно, орієнтується на Румунську патріархію, а болгар — на Болгарську. Світовий досвід переконує, що досягнення згуртованості принципово неможливе на шляхах формування ідентичності — політичної, національної, конфесійної. Цей процес надто складний і потребує, зонайперше, суспільної згоди всіх, у тому числі наявних в Україні церков.

Дисертаційна робота завершується висновками щодо напрямків подальшого дослідження проблеми, а також пропозиціями, реалізація яких сприятиме гуманітаризації державної політики щодо релігії, церкви та віруючих, розвитку духовності українського народу, його соціально-політичних устоїв.

Основні положення дисертації викладені автором в таких публікаціях:

1. Новейшее мифотворчество и проблемы интеграции общества // Региональная политика Украины: концептуальные засади, історія, перспективи. (Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1995 р.). — К., 1995. — 0,3 др. арк. (у співавторстві).

2. Демократизація суспільного життя як фактор релігійно-національного відродження // Історія релігій в Україні. (Матеріали V Міжнародного круглого столу 3-5 травня 1995 р.). — Львів, 1995. — 0,3 др. арк.

3. Єдина національна церква в Україні: етнополітологічний аспект // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Проблеми міжетнічних відносин в Україні: внутрішні та зовнішні аспекти". — К., 1996. — 0,3 др. арк.

4. Демократія і церковно-державні відносини // Історія релігій в Україні. (Матеріали VI Міжнародного круглого столу 3-8 травня 1996 р.). — Львів, 1996. — 0,3 др. арк.

5. Ідея української державності в діяльності Петра Могили // Історія релігій в Україні. (Матеріали VI Міжнародного круглого столу 3-8 травня 1996 р.). — Львів, 1996. — 0,3 др. арк.

РЕЗЮМЕ

Рублюк О.В. Демократические процессы и религиозно-национальное возрождение в Украине.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 — политические институты и процессы.

— Институт национальных отношений и политологии НАН Украины. — Киев, 1996 г.

В диссертации рассматриваются вопросы взаимосвязи демократических процессов и религиозно-национального возрождения в Украине. Раскрыто содержание и характер религиозно-национального возрождения в условиях современных демократических процессов, охарактеризованы социально-политические условия функционирования религии и церкви в период тоталитарно-репрессивного общества и в условиях независимости Украинского государства.

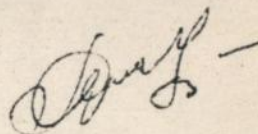
Ключові слова : демократизація, політика, церква, державотворення, національне відродження, релігійно-національне відродження, національна свідомість, політична свідомість, релігійна свідомість, український скупенізм.

Rublyuk O.V. Democratic processes and religious-national renaissance in Ukraine.

The dissertation for a college degree of the candidate of the political sciences on the speciality 23.00.02 — political institutions and processes.

The Institute of the National Relations and Politology of the National Academy of Sciences of Ukraine. — Kiev, 1996.

This dissertation deals with the questions of the interconnection of the democratic processes with the religious-national renaissance in Ukraine. It exposes the content and the character of the religious-national renaissance in the conditions of current democratic processes, characterizes the social-political conditions of the functioning of the religion and church in the period of the totalitarian-repressive society and in the conditions of the independence of the Ukrainian state.

Підписано до друку 06.09.96. Формат 60/84 1/16. Друк офс. Тираж 100 экз.

ІВЦ "Слов'янський діалог", 1996.

AB 35.567